

В. О. ОСТАШОВА

Валерія Олександрівна Осташова, аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

**СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО САМОВИХОВАННЯ
ЯК КАТЕГОРІЇ ТЕОРІЇ ПРАВА**

Однією з ефективних форм творення активного правосвідомого громадянина є правове самовиховання. Перш ніж говорити про практику його застосування, необхідно визначитися із теоретичною базою самої категорії, вивчити досвід, набутий науковцями різних галузей знань.

Правове самовиховання як категорію теорії права почали вивчати не так давно, у 90-х роках минулого століття (В. В. Головченко, С. М. Легуша, П. В. Макушев, Д. Е. Тихомиров, В. І. Царенко, М. М. Цимбалюк, І. В. Осика, М. Й. Штангрет). Але коріння таких досліджень знаходимо ще у працях філософів Стародавньої Греції, чії погляди були звернені на важливість самопізнання, саморозвитку, самовиховання, а також необхідність поваги і дотримання закону.

Мета статті – дослідити генезу ідей правового самовиховання у філософії та науковому просторі. Конкретизуючи мету, сформульовано завдання: проаналізувати витоки правового самовиховання з філософських поглядів мислителів різних часів; охарактеризувати здобутки педагогів у теорії та практиці самовиховання; прослідкувати становлення правового самовиховання як категорії теорії права.

Ще вчення Демокрита базувалося на повазі до законів та самовдосконаленні. Закони, за його вченням, покликані забезпечити упорядковане життя людей у полісі, але щоб дійсно досягти цих результатів, необхідні відповідні зусилля і зі сторони самих людей, їх покора закону. На думку Демокрита, «кращим з точки зору доброчесності буде той, хто спонукається до неї внутрішнім потягом і словесним переконанням. Бо той, кого утримує від несправедливості [вчинку] закон, здатний таємно грішити, а тому, хто приводиться до виконання обов'язку силою переконання, не властиво ні таємно, ні явно здійснювати що-небудь злочинне. Тому всякий, хто діє правильно з розумінням і свідомістю, той разом з тим буває мужнім й прямолінійним»¹.

До проблеми правового самовиховання зверталися Сократ, Платон, Аристотель. Зокрема, Платон наголошував на необхідності правової самоосвіти після шкільного навчання. У праці «Протагор» він говорить, що «коли діти залишають школу, держава заставляє їх вивчати закони і жити за їх зразками, що містяться у законах, а не за власною фантазією»². Найвищим призначенням кожної людини Платон називає служіння державі, забезпечення своєю діяльністю підтримання порядку.

Дослідники Нового часу розширили та поглибили знання про правове самовиховання людини. Творчі здобутки англійського філософа Д. Локка представляються нам цікавими і в частині політико-правового вчення (праця «Два трактати про державне правління»), і в розрізі теорії та практики виховання. Його праця «Деякі думки про виховання» містить ідею про те, що керуючись набутим досвідом, діючи за власним розумінням, людина повинна розвивати і вдосконалювати свою здатність чинити у відповідності з моральними і правовими нормами. У розділі «Джентльмен повинен вивчати закони» зазначеної праці автор наголошує, що без знань законів держави людина не може обіймати жодної посади. Закон за Локком – не будь-який припис, що походить від громадянського суспільства в цілому або від установленого людьми законодавчого органу. Титул закону має лише той акт, який вказує розумній істоті поведінку, яка відповідає її власними інтересам і слугує загальному благу³. Мислитель також описує сутність такої форми правового самовиховання, як правова самоосвіта, говорячи, що для джентльмена, який не передбачає робити право своєю професією, правильний метод вивчення

права полягає в тому, «щоб ознайомитись з основами... конституції та управління за старими книжками про звичаєве право і за творами деяких сучасних письменників, які на основі вказаних джерел зробили аналіз... управління. Отримавши правильне поняття про цей предмет, він повинен перейти до читання... історії, поєднуючи з цим вивчення законів»⁴. Це допоможе зрозуміти сутність змісту статутів, висвітлить ту справжню основу, на якій вони виникли.

Засновник німецької класичної філософії І. Кант в основу своєї системи самовдосконалення поклав принцип: «Володій своєю натурою, інакше вона буде володіти тобою». Особливу увагу мислитель звертає на самооцінку кожної особистості. Головне джерело самозміни він вбачає у моральному переживанні та праці людини, підкреслюючи: «Варто витратити зусилля на те, щоб здаватися кимось іншим, щоб згодом стати таким»⁵. Кант вважав, що індивід може почувати себе внутрішньо не пов'язаним із державною владою, не відчувати свого обов'язку перед нею, але зовнішнім виглядом, формально він завжди зобов'язаний виконувати її закони і приписи⁶. З таких слів можна було б зробити висновок про ігнорування філософом поваги до держави і права, пріоритет індивідуального та недооцінка суспільного. Насправді ж такий стан речей Кант пояснює необхідністю боротьби за право.

Аналіз матеріалів за темою дослідження дає підстави говорити, що певний внесок у розвиток теорії правового самовиховання вніс Г. В. Ф. Гегель. Відповідно до його філософії, людина та її доля є результатом діяльності на основі роботи самосвідомості, «самопоглиблення духу в самому собі». Виникнення прагнення до самовиховання, особистісного вдосконалення є таким же невідворотним, як стояти, ходити, говорити... А пізнання власного «Я» є найважливішим моментом у духовному розвитку людини. На думку філософа, «...найвище, чим може володіти людина, – самосвідомість своєї сутності»⁷. Проблеми ж держави і права досліджувалися Гегелем на усіх етапах творчої еволюції його поглядів. На відміну від попередників, Гегель своєю працею «Філософія права» ставить у центр уваги не позитивне право, а правову свідомість. Філософська наука про право, на думку мислителя, покликана до осягнення думок, що лежать в основі права. Але гегелівська філософія не могла стати основою для теорії правового самовиховання, оскільки її положення були загальними, неприйнятними конкретному індивіду. Необхідна була така філософія, яка б зосередила увагу на людині з її горем, смутком, радістю.

У другій половині XIX століття у філософському просторі починається новий підхід до розуміння існування людини, яка усе в більшій мірі починає осмислюватися як дієвий суб'єкт. Світ вже не розглядається як виключно об'єктивний і незалежний від свідомості й життя людини.

Одним з яскравих представників філософії життя був Ф. Ніцше, ідеї якого співзвучні з ідеями «самотворення» особистості, її вольових зусиль задля влади: «Ми усі носимо в собі скриті сади, ... і ми всі подібні вулканам, для яких ще настане час їх виверження»; «У людині тварина і творець поєднані воедино: в людині є матеріал, уламок, глина, бруд, нісенітниця, хаос; але в людині є також і творець...»⁸; «Перш, ніж панувати над іншими, – писав Ніцше, – навчись панувати над собою»⁹.

Відповідно до поглядів Ж.-П. Сартра – засновника «проективної» теорії індивідуального самотворення, – індивід не заданий собі, а проектує, «збирає» себе у якості такого: «...Людина є нічим іншим, як її проект самої себе. Людина існує лише на стільки, наскільки себе відбуває. Вона являє собою, відповідно, ні що інше, як сукупність своїх вчинків, ні що інше, як власне життя»¹⁰. К. Ясперс у своїй праці «Філософська віра» говорить про можливість постійного вдосконалення, наголошуючи: «Будь-який ідеал людини неможливий, тому що людина не може бути завершена». Життя у філософствуванні мислитель називає «шляхом мислячої людини». Істина судження, за К. Ясперсом, досягається «лише за допомогою самопереконавання, і в тому випадку, якщо вимога є загальнозначущою»¹¹.

Співзвучні з нашою темою проблеми, що їх ставлять у центр своєї уваги постмодерністи, – самоідентичність особистості, її самотворення. Щодо становлення особистості як такої М. К. Мамардашвілі зазначав: «Людина – це «середнє», що випадає в осад

у результаті руху. Когітальне «я», яке з'являється як осад у цьому русі, повинне саме себе створити»¹².

Перейдемо до розгляду ідей самовиховання у контексті педагогічної науки. Відмітимо, що сам термін «самовиховання» почав застосовуватися лише з середини XIX століття, а до цього використовували термін «самовдосконалення».

Перші спеціальні дослідження із зазначеної проблематики датуються 40-ми роками XX століття. Серед робіт педагогів-науковців, які займалися питаннями самовиховання, чільне місце посідають праці В. О. Сухомлинського. Дану категорію він інтерпретував як необхідну умову, фундамент для виховання, наголошуючи на діалектичному взаємозв'язку цих двох процесів та виключній ролі першого з них: «Ніхто не зможе виховати людину, якщо вона сама себе не виховає»¹³. В. О. Сухомлинський пропонував з раннього дитинства «вчити ставити перед собою цілі, спрямовані на самовиховання, самовдосконалення»¹⁴.

А. Я. Арет розрізняв поняття самовиховання та інші близькі за значенням – саморегуляція, самоорганізація, самоконтроль тощо. На відміну від останніх самовиховання, на думку педагога, завжди являється процесом зміни, перетворення особистості або колективу в цілому¹⁵. Дослідник розкриває сутність засобів і прийомів самовиховання, до яких він відніс самопізнання, мотивацію, самопримус і саморегулювання.

Взаємозв'язки процесів виховання і самовиховання висвітлені й у працях Л. І. Рувинського, де самовиховання розглядається як рушійна сила розвитку особистості, що потребує педагогічного керівництва залежно від вікових особливостей вихованця. А. Я. Совіньскі визначає самовиховання як інтегральний критерій ефективного виховання. Взаємна обумовленість виховання і самовиховання, особливості організації та класифікація форм і методів морального самовиховання – об'єкти досліджень М. Г. Тайчинова.

Вітчизняні та російські дослідження останніх років висвітлюють професійне самовиховання студентської молоді (С. О. Даньшева, В. М. Котляр, Н. І. Нікітіна), педагогічні умови активізації впливу самовиховання на розвиток студентської молоді (А. І. Калініченко, І. В. Серета), проблеми соціальної самореалізації студентів (І. П. Краснощок), тенденції у розвитку теорії самовиховання (Е. В. Єжак) тощо.

Аналіз наукових праць прогресивних представників педагогічної думки дає комплексне уявлення про самовиховання як педагогічну категорію і дозволяє використати надбання при висвітленні правового самовиховання як категорії теорії права.

Концепт «Правове самовиховання» в юридичній науці з'явився не так давно. Його поява була ознаменована виходом у 1991 р. праці Д. Е. Тихомирова «Правовое самовоспитание молодёжи», яка до цього часу залишається єдиним комплексним дослідженням зазначеного питання. Автор висвітлює поняття правового самовиховання, його роль у житті людини, дає рекомендації молоді з організації даного процесу, розкриває його цілі, задачі та методи, подає приблизний план реалізації¹⁶.

На важливості правового самовиховання теоретики права наголошували і раніше, але їх увага була звернена в основному до більш широкого поняття «правове виховання». Так, юристи-теоретики акцентували увагу на єдності морального і правового виховання і самовиховання, називаючи їх основною умовою розвитку людини¹⁷.

У фундаментальній праці середини 80-х років минулого століття «Правовое воспитание молодёжи» за редакцією М. І. Козюбри, автори вказували на важливість та на зростаючу роль самостійної роботи у правовому вихованні¹⁸. Окремий розділ був присвячений організації студентського самоврядування як формі позааудиторної правовиховної роботи, зокрема, згадувалася й така форма як суд студентської честі.

Правову самоосвіту і самовиховання інтерпретували як доповнення до правової освіти та виховання, включаючи правову самоосвіту громадян до структури правової освіти і правового виховання. Однією з основних проблем правовиховної роботи В. В. Головаченко називав «невміння сформулювати ... усвідомлення необхідності правової самоосвіти»¹⁹ молоді. Увага дослідника також зупинилася на учнівському самоврядуванні, в якому є «реальні можливості виховання конкретними справами, набуття навичок саморегулювання, самовдосконалення і самовиховання»²⁰. Дослідник робить висновок про залежність самовиховання учнів від самовдосконалення їх вихователів – учи-

телів і батьків. С. С. Сливка наголошує, що «в умовах формування правової держави слід інтенсифікувати пошук нових, прогресивніших методів правового виховання працівників. Це, зокрема, привчання ... до систематичного підвищення своїх теоретичних знань шляхом самоосвіти...»²¹.

Проблема правового самовиховання також знайшла своє відображення у наукових роботах останніх років. Так, у дослідженні С. М. Легуші правове самовиховання розглянуто як форму правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України та визначено його основні завдання²².

В. І. Царенко у своїй науковій праці описує правове самовиховання в контексті формування правосвідомості особистості військовослужбовців-прикордонників України. Дослідник розкрив актуальність зазначеного процесу, дав визначення правовому самовихованню як категорії теорії права, проаналізував його структуру, виділив два етапи в організації зазначеного процесу та розкрив їх зміст²³.

За переконанням П. В. Макушева, формування та удосконалення професійної правосвідомості і правової культури можливе лише шляхом правового виховання і правової освіти, що повинні здійснюватися, зокрема, через правове самовиховання²⁴.

М. М. Цимбалюк відводить особливо важливу роль у трансформації сучасного суспільства правовому самовихованню як чиннику формування правосвідомості громадян, даючи власне визначення даному процесу, розкриває зміст поняття, його особливості, говорить про діалектику процесів правового виховання і самовиховання. Самовиховання, на думку науковця, може бути успішним, коли має можливість пробудити власні сили людини, активність, бажання жити відповідно до демократичних принципів, загальнолюдськими цінностями, чинним законодавством, поважати права людини. Але, щоб правові знання та юридичний досвід стали внутрішнім надбанням людини, потрібне їй власне бажання взяти на озброєння ці цінності²⁵.

Трагування самовиховання як найбільш ефективний спосіб для формування правосвідомості всіх суб'єктів права, що формує в індивіда повагу до права, потребу неухильного дотримання правових норм шляхом самонавчання, самостійного аналізу правової дійсності й особистої практики зустрічаємо в І. В. Осики²⁶.

Досліджуване питання знайшло своє відображення у роботі М. Й. Штангрета, який говорить, що вміло організоване індивідуальне правове виховання курсантів сприяє їх правовому самовихованню. Курсанти розвиваються і формуються як особистості в процесі самовиховання, що сприяє формуванню у них таких важливих для майбутньої правоохоронної діяльності правових почуттів, як відповідальність, дисциплінованість, обов'язковість та ін²⁷.

Отже, у статті було проаналізовано генезу ідеї правового самовиховання як категорії теорії права з часів античності до сьогодення. Підґрунтям правового самовиховання як юридичного концепту стали дослідження у галузі педагогіки. Також нами зроблено висновки про те, що не дивлячись на зростаючу останнім часом серед юристів увагу до питання правового самовиховання залишаються не з'ясованими елементи структури цієї категорії та існує потреба в її комплексному дослідженні.

¹ Демокрит в его фрагментах и свидетельствах древности / [под редакцией Г. К. Баммеля]. – М. : ОГИЗ, 1935. – С. 211.

² Платон: Собр. соч. в 4-х томах [Электронный ресурс] / [перевод Вл. С. Соловьева]. – Том 1. – М.: «Мысль», 1990. – С. 326. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/plato01/15prota.htm>

³ История политических и правовых учений : [учебник для вузов] ; под ред. В. С. Нерсесянца. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – С. 272.

⁴ Хрестоматия по истории зарубежной педагогики / [сост. А. И. Пискунов]. – М. : Просвещение, 1982. – С. 209.

⁵ Кант И. Лекции по этике / Иммануил Кант. – М., 1990. – С. 298.

⁶ История... Вказана праця. – С. 407.

⁷ Гегель Г. В. Ф. Речь Гегеля, произнесённая им при открытии чтений в Берлине 22 октября 1818 г. / Георг Вильгельм Фридрих Гегель // Энциклопедия философских наук. – Т.1. Наука логики. – М., 1974. – С. 81.

- ⁸ Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Сочинения : в 2 т. – М. : Мысль, 1990. – С. 346.
- ⁹ Воля к власти [Електронний ресурс] / [сост. А. А. Грицан, М. А. Можейко] // Энциклопедия. Пост-модернизм. – Режим доступа: <http://www.infolib.info/philos/postmod/index.html>
- ¹⁰ Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Жан-Поль Сартр // Сумерки богов. – М. : «Политиздат», 1989. – С. 332.
- ¹¹ Ясперс К. Философская вера / Карл Ясперс ; [пер. с нем.] // Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991. – С. 452-454.
- ¹² Мамардашвили М. К. Картезианские размышления (январь 1981 г.) / Мераб Константинович Мамардашвили; [под ред. Ю. П. Сенокосова]. – М. : Прогресс: Культура, 1993. – С. 143.
- ¹³ Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека (Этика коммунистического воспитания) : Педагогическое наследие / Василий Александрович Сухомлинский. – М. : Педагогика, 1989. – С. 28.
- ¹⁴ Там само. – С. 169.
- ¹⁵ Арет А. Я. Очерки по теории самовоспитания / А. Я. Арет. – Фрунзе: Изд. Киргизского государственного университета, 1961. – 150 с.
- ¹⁶ Тихомиров Д. Е. Правовое самовоспитание молодёжи / Дионис Еварестович Тихомиров. – К. : Изд-во об-ва «Знание» Украины, 1991. – 32 с.
- ¹⁷ Бабкун В. Радянське право і комуністична мораль / Бабкун В., Федоренко Є., Якуба О. ; під ред. Є. Г. Федоренка. – К. : Політвидав України, 1968. – С. 112.
- ¹⁸ Козюбра Н. И. Правовое воспитание молодёжи / [Козюбра Н. И., Оксамытний В. В., Рабинович П. М. и др.]; отв. ред. Н. И. Козюбра. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 241, 263.
- ¹⁹ Головченко В. В. Правове виховання учнівської молоді: питання методології та методики / В. В. Головченко, Г. І. Неліп, М. І. Неліп. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 23.
- ²⁰ Там само. – С. 35-36.
- ²¹ Формування правосвідомості юриста / [Сливка С. С., Рудницький М. І., Підгурський М. Т. та ін.]. – Львів : Львівський ін-т внутрішніх справ, 1997. – С. 45.
- ²² Легуша С. М. Сутність, функції і механізм правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Легуша Сергій Михайлович. – К., 2002. – С. 132.
- ²³ Царенко В. І. Теоретичні питання формування правосвідомості воїнів-прикордонників шляхом правового самовиховання / В. І. Царенко // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ПАН України; Спілка юристів України, 2002. – Вип. 16. – С. 22-26.
- ²⁴ Макушев П. В. Професійна правова свідомість і правова культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і удосконалювання): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / П. В. Макушев. – К., 2004. – С. 11; Макушев П. В. Проблеми виховання та самовиховання правової культури майбутніх юристів / П. В. Макушев // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2000. – № 1. – С. 156-160.
- ²⁵ Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.12 / Цимбалюк Михайло Михайлович. – К., 2004. – 187 с.
- ²⁶ Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Осика Ірина Віталіївна. – К., 2004. – 194 с.
- ²⁷ Штангрет М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України): дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.12 / Штангрет Михайло Йосипович. – Львів, 2007. – 187 с.

Резюме

У статті розглядається історія становлення правової самоосвіти як категорії теорії права. Проводиться аналіз досліджень цього поняття в філософії, педагогіці і юриспруденції.

Ключові слова: правова самоосвіта, правове самовдосконалення, правові знання.

Резюме

В статье рассматривается история становления правового самовоспитания как категории теории права. Проводится анализ исследований этого понятия в философии, педагогике и юриспруденции.

Ключевые слова: правовое самовоспитание, правовое самосовершенствование, правовые знания.

Summary

In the article is examined the history of legal self-education as the category of theory's right. The analysis of researches of this concept is conducted in philosophy, pedagogics and jurisprudence.

Key words: legal self-education, legal self-perfection, legal knowledges.

Отримано 9.11.2009

А. І. СИДОРОВ

*Артем Ігорович Сидоров, аспірант
Київського університету права НАН
України*

**ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ДЕРЖАВИ
ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ФУНКЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ**

Питання визначення сутності держави належить скоріше до питання теорії, а вже потім знаходить своє практичне втілення. У сучасних умовах реформації та трансформації не лише державно-правових інституцій, а й соціуму взагалі, безумовно відбувається зміна та поява нових концептуальних ідей в усіх суспільних науках. У той же час не можливо не помітити, що з такими трансформаційними процесами пов'язується і процес «зближення» суспільних наук між собою на методологічній основі. Загальнометодологічний принцип комплексності наукового дослідження (пізнання) набуває рис теоретичної основи методології пізнання, що підтверджується його фактичним застосуванням вченими в процесі теоретико-правових досліджень.

Актуальність теми дослідження зумовлюється не лише постійним науковим інтересом до питання визначення сутності держави, а й тим, що автор застосовує метод функціонального аналізу держави як один із способів визначення її сутності, який і в сучасній науці не знайшов повного системного обґрунтування в дослідженнях категорії держави як юридичної за змістом і сутністю.

Процес дослідження сутності держави, на нашу думку, має розпочинатись з визначення саме змісту категорії «сутність держави» як такої. Це надасть можливість виокремити мету аналізу – встановлення змісту і значення категорії «сутність». Не вдаючись до дискусії щодо цього питання та акцентуючи увагу, що воно не є безпосереднім об'єктом даного дослідження, приймемо за основу визначення категорії «сутність» як філософської категорії, що відображає головне, основне, визначальне в предметі, таке що зумовлює глибинними, необхідними, внутрішніми зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення¹. Таким чином, категорію «сутність держави» в загальних рисах можна визначити як засіб, що відображає основне, визначальне в державі, становить її основу. Хоча в історії філософії та ідеях правників-мислителів достатньо часто у визначенні держави, за висловом Л. Гумпловича, «відображали не те, чим була і є держава у дійсності, а те чим вона має бути за суб'єктивним поглядом та ідеалам окремого політика та філософа»². Враховуючи те, що держава за своїм змістом, незалежно від критерію часово-просторового її існування, завжди була і залишається інститутом соціальним, без суспільства держава існувати не може, не беручи до уваги теоретично можливі фантастично-футуристичні концепції існування держави із роботами без людей, то і визначати сутність держави без посилання на її суспільну природу, вважаємо, є безпідставним. Саме зважаючи на соціальну природу держави в сучасній юридичній літературі вченими наводяться такі концепції визначення сутності держави, які в загальних рисах теоретичного спрямування можна охарактеризувати як антропоцентричні або соціоцентричні, тобто коли держава існує для людини (суспільства), а не